

A betű fejlődése a gutenbergi könyvnyomtatás feltalálásáig

NYOMDÁSZATTÖRTÉNETI TÖREDÉKEK

Szerkeszti: Gécs Béla

Civilizációnk a görögök és rómaiak kultúrájában gyökerezett. E népeknél találtuk meg a mi fonetikai jeleinknek az eredetét. A görögök kezdetleges ábécéje a legrégebb idő óta ismert föniciai alfabet volt, amely tizenegy mássalhangzóból és öt magánhangzóból állott. Ezt Cadmus hozta Fönicíából, és ezért kadméi ábécének is nevezték.

A betű alakja a görög írástudók munkálkodása következtében lassanként állandósul, majd annyira kiformalódik, hogy a Kr. előtti 700. évből származó érmék föliratainak, illetőleg szövegének iniciáléi már szinte a tökély látogatát keltik. A jóniai ábécé betűi, amelyeket Görögország kultúrközpontjai négyszázhárom évvel Krisztus előtt már valamennyien magukévá tesznek, csak kevésé különböznek a könyvnyomtatás hajnalán vésett majuszkuláktól (kezdő- vagy nagybetűk) – azaz verzálisoktól.

A rómaiak az ábécéjüket nem közvetlenül a görögöktől kapták; ez áll az etruszkokra és Olaszország egynémely más népére is; ezek azt Szicília káld kolóniáiból hozták, ahol már tökéletesebb formában találták. Az ábécé tizenöt betűje alakra nézve (A, B, E, F, H, I, K, M, N, O, Q, S, T, V, X) egyforma a mi mai betűinkkel, öt (a gamma, delta, lambda, pi és ró) alig különbözött tőlük. A rómaiak ábécéjükhez később

A Nagy Károly császár támogatásával készült Evangélium egy díszes lapja

átvették a görög üpszilont és zétát is.

A betű kezdeti formája kizárólag a báton típus volt, amelynek a könyvnyomtatás terminológiája az antikva nevet adta.

Az írás primitív szerszámai: a calamus (kalamáris) és a nád vastag és pohos betűket rónak a papirosra, de a típusok vonaljai lassankint megfinomulnak.

A görögök igen szép és finom betűvonalai – amelyről régi papirosztöredékek (fragmentumok) beszédesen tanúskodnak – később a római könyvírók alatt annyira megvastagodnak, hogy látásuk szinte az erő és hatalom képzetét kelti az emberben.

A rómaiak kezdetben csak a kezdőbetűt (kapitális) használták, amelyet egyetemes bámulatra a nagyszerűség és fenség fokáig tudtak tökéletesíteni. E betűti-

pus időszámításunk első századaiban megváltozott, és a latin föliratok majuszkulájává formálódott, azokhoz a típusokhoz hasonlóan, amelyekből a könyvnyomtatás megszületésekor a Jenson és Garamond betűi keletkeztek. A római császári érmék lapidáris rövidségű latin szövegének verzálisaiából ez a tény határozottsággal megállapítható.

Azokon a kéziratokon, amelyek szövege tisztán verzálisokból íródott, a nád- vagy lúdtoll jellegzetes, szép formákat rótt és hagyott reánk. Ebben a korszakban a legtöbb kézirat hovatovább hosszú időn át teljesen verzál betűkből íródik. Ugyanekkor az érmék feliratainak verzálisán csorba esik; a vésnöki mesterség leáldozóban van.

A 9. századi kéziratminta meggyőzően tanúskodik az átalakulásokról, amelyeken a betű három századon keresztül átment, és mutatja a római formához való fokozatos visszatérését.

Több kutató szerint a régi római szövegírók rendelkeztek már saját típusú verzálissal is, és ezt egyes klasszikusok, mint Plautus és Tacitus ilyen betűvel írott passzusaival vélik bizonyítani.

A régi római, vagyis barbár korból származó szövegbetű a legtöbb korabeli kézirat tanúsága szerint, az úgynevezett basztárd típus volt, vagyis az unciál betűfajtának kisebbített s szorosabban egymáshoz rótt alapja. A római kurzív a hajdani népies írás származéka; ezt különösen a he-

venyészetség és pongyolaság, valamint a betűknek úgyszólván egymásba olvadása jellemzi. (A korabeli jegyzők és írnokok is ezt használták a fogalmazványaik megszerkesztésénél.) Erről legjobban a merovingiai diplomák csaknem kibetűzhetetlen szövegei, sőt a Pompeji falain fölfedezett mázolászerű feliratok tanúskodnak. Könyvekben és kéziratokban ritkábban találkozunk vele, annak ellenére itt azonban már gondosabb formában és többnyire másfajta írással keverve.

A rómaiak még egy másik, unciál néven ismert írástípust is használtak. Az elnevezés a betű magasságát jelezte (uncia = a láb tizenketted része). Ez a betűfaj Nagy Károly uralkodása alatt már igazi szépségében pompázik. Vonalai szabadabbak, kerekdedebbek, és nélkülözik a gót betű merev tompaságát és szögletességét. A kézirat most már egyre tökéletesebb; ornamentikája mind szebb és gazdagabb lesz, míg nem – a nagy császár ösztönzése és támogatása mellett – egyre eredetibb és díszesebb külsőt nyerve, csaknem a tökély fokára emelkedik.

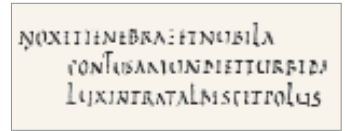
A 9. század könyvírói a valóságban nem alkottak újat, hanem tulajdonképpen utánoztak vagy – a legjobb esetben is – csak tökéletesítettek. Ezek az újabb, olvashatóbb és szebb betűtípusnak az elemeit csupán kölcsönvették. Az újnak nevezett írás nem volt egyéb, mint folytatása vagy újra való megjelenése egy régibb írásnak, csakhogy sokkal kifejezőbb és szebb formában. El kell ismernünk a névtelen íróművészek érdemeit, akik a félbarbár korszakban a karolin betűtípusnak ilyen harmonikus, szép formát tudtak kölcsönözni. E szép betűminta fölhasználásá-

val a reneszánsz könyvnyomtatóinak végre sikerült pompás könyveikben a gót betűt a 9–10. századbeli minuszcula (kisbetű) finom és kerekded vonalaival fölcserélni. És valahányszor kezünkbe akad a kora tipográfiának egy-egy mestermunkája, újból és újból fölül bennünk a hálás kegyelet érzete amaz igénytelen könyvírók iránt, akik már évezredekkel ezelőtt – legtöbbször a kolostorok komor falai között – nekünk, mai könyvnyomtatóknak dolgoztak, mert ők járultak legelőbb és öntudatlanul hozzá, hogy szemünk immár a legszebb nyomtatott sorok révén közvetíthetik agyunknak mindazt, ami az értelemnek van szána.

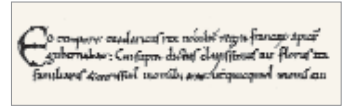
E szűk keretben nem lehet célunk az írás történetét részletebben és az emberi civilizációra való hatásaiban tárgyalni. Csupán rámutatunk azokra az elemekre, amelyek – a fokozatos fejlődés révén – a tipográfiai anyag kiképződéséhez hozzájárultak. Említésre méltó röviden szólni Nagy Károlynak abbéli ténykedéséről, amelyet a betű, illetőleg a könyvírás tökéletesítéséért tett.

A karolini korszakot jellemző általános művészeti megnyilatkozás közepette a feliratok majuszkulája egyre tisztul, tökéletesedik, és már sejtetni enged a pillanatot, amelyben a nagy császár ösztönzéséből alkotott és az ő nevére elnevezett, pompás karolin-minuszkulával össze fog olvadni.

A 10. században a karolin gyors ütemben halad a modern betűforma felé. Száz évvel később a római betűtípus már érezni kezdi a gót iskola hatását. Az érmefelirat verzálja mind szebb és tökéletesebb lesz. A gót írás jelentékeny fejlődésnek indul. A laikus könyvírók nem kötődtek annyira az antik hagyományokhoz, mint

Kapitális betűk az 5. századból

Római típusú írás a 11. századból

a kolostorok szerzetesei, szabaddabb és függetlenebb osztályt alkotnak. Valóságos versengés támad, minek következtében a betűtípusok megsokasodnak. Előbbiek a római, utóbbiak a régi görög szövegírók sajátosságait követik. E versengéssel a betű alakja egyre finomodik, tökéletesedik, majd a gót típus fejlődésének csúcspontjára érkezik. A következő korokban a fantáziának egészen a különködésig menő túlzásai következtében a betű gótikus jellege lassan elmosódik, azután az antik modellek új formában való megjelenésének és varázslatos hatásának következtében – a speciálisan nemzeti művészet sorsára jutva – végleg eltűnik.

A gót minuszkula elkorcsosulásával új, a kurzív nevezetű betű tűnik föl. E betűt azelőtt csak fontosabb okmányokra és különböző korszakokban a díszművek írására használták, majd végül általános használatú lett.

A kézírás alkonya a könyvnyomtatás feltalálásával veszi kezdetét. Mindenütt, ahol a könyvnyomtató megjelent, a kalligráfus előbb-utóbb eltűnt. A kalligráfia közeledni érezte végső óráját, éppen azzal az eljárással kísérlete meg életben maradását, amely virágzásának teljében saját vesztét okozta. A kalligráfia ugyanis a maga üdvét ellenfele betűfor-

A betűk változásai és a folyóbetűs kurzívna alakulása a középkorban

májában vélte megtalálni, úgy-hogy pompás római típusú kalligráfiával egész kötetek készültek. A látvány pedig annál különbözőbb volt, mert a kezdeti stádiumban levő tipográfia viszont gót betűtípusaival a kalligráfia mezét iparkodott magára öltetni.

Meg kell említeni még egyet-mást a középkorban – különösen Nyugat-Európa egy részében – dívott írástípusokról, amelyeknek túlnyomóan a latin típus volt a szülőanyjuk. Ilyen a wizigótika, a gót írásnak egyik válfaja, amelynek használata Spanyolországban általános volt. Később Olaszország szolgáltatta a spanyoloknak a mai basztárd betűtípus kezdetleges mintáit.

A lombard típus egyik fajtája a karolinnak csakúgy, mint az angolszász, amelyet Angliában és Írországban használtak. E betűtípus a másoló szerzetesek munkálkodása révén Dánia és Németország egy részében, valamint Észak-Franciaországban is elterjedt.

A germán népek régente – minden valószínűség szerint – az ulfi-

lán és rünik (skandináv eredetű) nevezetű ábécét használták; ez utóbbit a szögletesség hiánya jellemezte. Ismerték az angolszász ábécét is. A karolint megjelenésekor mindjárt elfogadták. Ettől kezdve a latin betűtípus folytonosan fejlődik. Végül anélkül, hogy a modernebb kurzív íráshoz eljutottak volna, a gót minuszkulánál állapotok meg.

A kézírás történetét vizsgálva feltűnnek olyan jelek, amelyek a könyvnyomtatás feltalálását már előre sejtetni engedték, illetőleg annak előhírnökei voltak.

A kézzel írott könyvek elkészítése hosszadalmas és fáradságos volt, amelyek egynémelyike a könyvmásolással foglalkozó szerzetesnek néha egész élete javát igénybe vette. Ez ösztönzésül szolgált a hivatottaknak arra, hogy olyan eszközök után kutassanak, amelyek segítségével az ilyen végeláthatatlan munkát megkönnyíteni, illetőleg megrövidíteni lehetne. Így vörös- vagy sárgaréz lapokra domborúan vésett szövegeket préseltek papírosra. Ezt az eljárást valószínűleg a

görögök és rómaiak, sőt talán az egyiptomiak is ismerték már. A középkorban egy Mainz melletti kartauzi szerzetesrendű kolostor szintén rendelkezett ilyen berendezésű sokszorosító műhellyel. Ezt az eljárást előbb a majuszkulákkal, később pedig a minuszkulákkal írott könyvek sokszorosításánál is alkalmazták, és ilyen módon készültek templomi énekeskönyvek. A kézzel írott díszműveknél az ékítményes iniciálékát és kereteket fémfőlből domborúan kivésték, és a papiros megfelelő helyére rápréselték. A sokszorosításnak ezt a módját Senecának a 13. században reprodukált és a Vatikán könyvtárában őrzött művében, valamint még több olyan munkában is felfedezték, amelyek 1200 körül a vauclerci apátságban készültek. Ezekben a könyvekben az iniciálék és keretek lenyomata olyan erőteljes és kifejező volt, hogy azokat a papiros hátlapján le lehetett rajzolni.

Az egyes betűformák fejlődését mutatja, hogy három betű: a C, D és az L a γ (gamma), a δ (delta) és a λ (lambda) fordított és kerekített alakjából keletkezett; az ugyancsak kerekített káld betűből pedig egy apró ferde vonalacska meghosszabbításával (P) az R. A rómaiak ábécéjükhöz (a görög üpszilon és zéta eredeti alakjában) később az Y és Z betűket is hozzávették. A J és az U betűk (az I és V betűk kettőzött alakjai) már modernebb 16. századbeli pótlékai az ábécének.

A különféle próbálkozások és kísérletezések után a fémfőlből, avagy fából kivésték és a papírosra réspréselt szöveg látszott a legcélrészesebbnek arra, hogy az emberi gondolat sokszorosítás útján megörökíthető legyen – amely Gutenberg János korszakalkotó találmánya révén vált valóra.